

ФИЛОЛОГИЯ

ФИЛОЛОГИЯ

PHILOLOGY

ӘОЖ 81>373;001.4

Ұ.Т. Алжанбаева

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
E-mail: Ulbala_77@mail.ru

Араб тілінде мағыналары тарылған және кеңіген түркізмдер

Мақалада араб тіліне енген түркі сөздерінің сол сөзбен беріліп тұрған ұғымының көлемінің тарылуы және керісінше түркі (қазақ) тілдерінде бір ғана мағынаға ие сөздердің араб тілінде бірнеше мағынаға ие болуының себептері қарастырылады.

Түйін сөздер: тілдік байланыс, араб тілі, түркі кірме сөздері, сөз мағынасы, тарылу, кеңею.

У.Т. Алжанбаева

Сужение и расширение тюркизмов в арабском языке

В этой статье рассматривается сужение и расширение семантических полей заимствованной тюркской лексики в арабском языке, раскрываются причины этого явления.

Ключевые слова: языковые связи, арабский язык, тюркские заимствованные слова, семантика слова, сужение, расширение.

Alzhanbaeva U.T.

Contraction and expansion of the Turkic lexicon borrowed in the Arabic language

This article discusses the contraction and expansion of the semantic fields of the Turkic lexicon borrowed in the Arabic language, reveals the causes of this phenomenon.

Keywords: language, Arabic, Turkic, loanwords, the semantics of words, contraction, expansion.

Сөз алмасу кезінде, сол сөзбен беріліп тұрған ұғымының көлемі тарылатыны байқалады. Тарылудың бұл типіне тән екі подтип бар. Бірінші подтипке сөздердің тек – түрлік байланысының өзгеруі арқылы болған тарылуды жатқызуға болады: егер

негізгі тілде сөз тек атауы болса, басқа тіл жүйесіне көшкен кезде қабылдаушы тілде тек атауы бұрыннан бар болғандықтан, ол *түр* атауы ғана болып қалады. Мысалы, түркі тілінде *орман* – әртүрлі ағаштардың табиғи өскен шоғыры, қалың тоғай дегенді білдірсе,

араб тілінде орманның мағынасы тарылып, Каирде өсетін ботаника бағының атауы ғана болып қалған. *Урманун-Каирдегі ботаника бағы* (1, 107-б.).

Мағынасы тарылған сөздердің қатарына түркінің *жас* сөзі де жатады. Оның қазақ тілінде 1) адамның, жан-жануардың, т.б. өмір сүру мезгілін белгілейтін уақыт, жыл саны; 2) жас өспірім жеткіншек, қызбала; 3) жаңа туған (төл); 4) жаңа көктеп шыққан, буыны қатпаған, құрамаған, сарғаймаған өсімдік; 5) жылағанда көзден шығатын сұйық зат деген мағыналары бар. Бұлар әртүрлі мағынада болғанымен, араларында белгілі байланыс бар. *Жас* сөзі о баста бір ғана мағынаны білдірген, бергін келе қосымша мағына үстеген я болмаса мүлде басқа мағыналы сөз болып қалыптасқан. Сөздің бастапқы мағынасы *жаңа шыққан көк өсімдік* деп ұйғаруға болады. *Жас* сөзінің жаңадан көгеріп шыққан өсімдікті білдіретін мағынасы жаңа өсіп келе жатқан балаға, одан кісінің өмір сүрген жыл санына ауысқан. Көк өсімдіктің дымқыл, ылғалды болуымен, әсіресе таңертеңгі шық түскен кездегі күйімен байланысты бұл сөз «көз жасы» деген ауыспалы мәнге де ие болған тәрізді. Мысалы, қазір де әзірбайжан тілінде *йаш* деген сөз *дымқыл, сулы, көк* деген ұғымды білдіреді (2,82-б.).

Жоғарыда аталған көп мағынаның араб тілінде бір ғана *жылау, аза тұту* мағынасы ғана енген. *Dbigli iaz. Aza тұтты. ha sita malka dbigli iaz.* Патша бір жыл *аза тұтты* (3,210-б.).

Екінші подтип. Көп мағыналы сөздердің тарылуы. Мұнда түркі сөзінің көп мағынасының біреуі ғана сақталып, қалғандары бұл ұғымды білдіретін төл сөздері болғандықтан, қабылданбай тасталынады. Мысалы:

Жүк. 1) жүк. зат. Көлікке (арбаға, түйеге, машинаға, т.б.) артылған, тиелген зат; 2) жүкәкқә, сандыққа жиылған тең, көрпе жастық; жиналған жиһаз; 3) ауыс. бейнет, азап, ауыртпалық; 4) ауыс. талап, тілек, міндет (4, 256-257-бб.). Түрік тілінің диалектінде көрпе-жастық жинайтын үлкен шкаф немесе қалқа (5,262-б.). Араб тілінің сирия диалектісіне осы мағыналардың *йук – көрпе-жастық жинайтын орын* деген мағынасы ғана ауысқан (6,532-б.).

Бос. сын. 1) Ішінде ештеме, ешкім жоқ, құр тұрған; 2) бекітілмеген, ашық, байлаусыз;

3) қолы бос, жұмыс істемеген кез, т.с.с. толып жатқан мағынасы бар.

Бос. сын. Ақылсыз, пұлсыз, тегін. Қосақ арасында босқа кетті. Текке сорлады.

Бош. 1) бос уақыт – алтай диалект; 2) оқталмаған – түрік, азерб., гагауз; 3) тәуелсіз, басы бос; 4) ажырасқан – түрік; 5) жесір; 6) әлсіз, момын – қазақ, қырғыз, ққалп., татар, өзб., ұйғ. (7,203-204-бб.). Осы мағыналардан араб тіліне ауысқаны *буш-текке, бекерге, босқа* деген мағынасы. Бұл сөз Х.К. Барановтың сөздігінде араб тілінің диалектісі деп белгіленген (8, 112-б.).

Шанақ. зат. 1) Қобыз, домбыра тәрізді ішекті музыка аспаптарының домалақша дүмі; 2) Диірменнің астық құйылатын немесе ұн төгілетін жәшігі; 3) сөйл. өңделген теріден істелген сусын тұратын үлкен ыдыс; Шанаш. Құрымға салынып, ысқа ұсталып, құмға қатырылған теріден саба, торсық, көнек, шанақ істеледі («Қазақ әдебиеті»). Түрік тілінде *шанақ қыштан жасалған жайпақ табақ*, (9,93-б.), ал араб тілінде *қыштан жасалған құмыра* ұғымында (10,152-б.).

Мағынасы тарылған сөздердің бірі – *жатақ*. Қазақ тілінде бұл сөздің 1) мекен, тұрақ; 2) күш-көлігі болмағандықтан жайлауға көше алмай қалған кедейлер және солардың қонысы; 3) жатақ-бөлме, үй деген мағыналары бар. Бұл сөз туралы ЭСТЯ-да былай делінеді: 1) жатар орын (ұйықтау бөлмесі), жатуға арналған нәрсе (кереует, төсек т.б.) – түрік, гагауз, әзірб., ққалп., қырғыз; 2) мекен, тұрақ – қаз., ноғ., өзб., ұйғыр; 3) қысы-жазы бір орында қалатындардың тұрақты баспанасы – қырғыз; 4) кедейлер, жатақтар – қырғ., қазақ; 5) қора, ақыр; 6) жалқау – қырғ., ұйқышыл – түрік. (5, 156-157-бб.).

1. Құнанбай кішкене қаланың тап ортасындағы көк шатырлы үлкен ағаш үйді *жатақ* еткен (М.Әуезов, Абай).

2. Егіншілікпен, әдетте, *жатақтар* – көшуге мүмкіндігі жоқ кедейлер айналысатын (ҚазССР тарихы).

3. Бұлардың *жатақ* бөлмесі де, оқу бөлмесі де осы болатын (Д. Әбілов, Арман).

4. *Жатақ* болды. Жүргісі келмей, жата бергісі келді.

5. – Осы камшымен өріп-өріп алайын ба?! Сен күшіктің жілігің майланып қалған ба, әлде *жатақ* болғанбысың? Тұр енді, тарт өгізді! (Д. Досжанов, Тұлпар).

Осы көп мағынаның араб тіліне ауысқаны екеу-ақ. Олар: 1) төсек (йатақ) және 2) каюта (8, 116-б.).

Ашық. сын. 1) аузы, есігі, төбесі немесе үсті жоқ, жабылмаған зат; 2) ешнәрсе жоқ, бос (жер, алаң); 3) бұлтсыз, жауын-шашынсыз (күн-аспан); 4) анық, айқын; 5) әйгілі, көрнеу, жария түрде; жасырын емес; 6) іркүсіз, бүгүсіз, шын ниетпен; 7) жайдары, ақ жарқын (11, 523-524-бб.). Осы аталғандардың ішінен тек анық, айқын; әйгілі, көрнеу, жария түрде деген мағыналары араб тіліне енген. Бұл сөз бір сөздіктің ішінде бірдей мағынамен екі жерде кездеседі. Олардың айырмашылығы жазылуында. «Сирия диалектілері» атты сөздіктің 25-бетінде *аджиқ*, 385-бетінде *аджи* (6,25-б., 385-б.). Сирия тілінде қ дыбысы жазылғанмен айтылмайды, сол себепті *аджиқ* және *қаджиқ* сөздері айтылуда *аджи* болып айтылады.

Бек. Түрік тілінде бек 1) тегі жағынан ақсүйек адам; 2) кішігірім тайпаның немесе рудың басшысы; 3) қолында билігі бар кезкелген билеуші, көсем, мырза. Әзірбайжан тілінде бег – бек – бэг – бэй дворянин, ал алтынордалықтарда бек – *мыңбасы*, *жүзбасы*, *онбасы* (улугбег, минбег, юзбег, онбег). Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде *бек* – феодалдық қоғамдағы үстем тап өкілі, ел билеген әкім, хан тұқымы делінеді. Х.К. Барановтың Арабша-орысша сөздігінде *бак*, *бек*, *бей* (*титул*) (8,189-б.).

Араб тіліне енгенде мағыналары тарылған сөздердің бірі – *жаға* сөзі. Түркі тілдерінде бұл сөздің бірнеше мағынасы бар. Ал араб тіліне ол тек киімнің жағасы мағынасымен енген. *Иақатун* – жаға. Бұл сөз араб сөздерімен тіркесіп жағалардың түр-түрін білдіреді. Мысалы, *иақатун иратун* – жапсырма жаға, *иақатун уақифатун* – тік жаға, *иақатун мақлубсарун* – қайырма жаға, *иақату л-маниати* – крахмалды жаға (8, 1161-б.).

Алайда бұл сөздің араб тіліндегі жаңа мағынасына қарап, мағынасы өзгерген сөздер қатарына да жатқызуға болатын сияқты. Ол мағынасы – *жақа*-бант (10, 150-б.).

Қазақтың көп мағыналы *ақ* сөзі де мағыналарын тарылтып, араб тілінде тек *ах* – жұмыртқаның ағы деген мағынаға ие болып қалған (8,23-б.).

Мағынасы кеңіген түркізмдер

Бұл топқа жататын сөздер саны көп емес. Олардың мағынасы көбінде бір затты екінші

затқа теңеу, ұқсату жолымен кеңіген. Мысалы, *қамшы* сөзінің бірінші мағынасы араб тіліне өзгеріссіз енген. Екінші мағынасы – *қорқордың түтігі*. Қорқор түтігінің жіңішке қайыс немесе қамшының өрілген басына ұқсас болатынын ескерсек, бұл сөздің осы мағынаға бекер ие болмағандығын байқаймыз.

Сондай-ақ *ошақ* сөзінің қазақ тілінде үстіне қазан асылатын нәрсе; адамның үй-іші, отбасы; бір нәрсенің шоғырланған жері сияқты бірнеше мағынасы бар. Араб тілінде *ал-уджақ* немесе *ал-уджақ* 1) от жағатын орын (ошақ); 2) каминнің тор темірі; 3) жауынгерлер немесе тағы басқалардан құрылған топ деген мағыналары бар (6,519-б.). Мағынасы кеңіген.

Жеміс. Ағаш, бұта атаулының өнімі, миуасы. Араб тілінде *йамии* – кептірілген жеміс және жейтін ас (8,1161-б.). Жемістің тек кептірген түрін *йамии* деп атауы, алыстағы түркі елінен жемістің жаңа піскен түрін жеткізу мүмкін болмағандықтан болуы керек. Араб елдеріне жемістің тек кепкен түрлері (өрік, мейіз т.б.) ғана жеткізілген. Оған ал-Джабарті өз кітабында мынадай мысал келтіреді. Сондай-ақ шабдалы, өрік алхоры қымбаттап кетті, ал жүзім, інжір, миндаль, орман жаңғағы мен басқа жаңғақ, *ал-йамии* (кепкен жеміс) атаулыға қатысты, Түркиядан әкелінетін нәрселердің барлығы шегіне жете қымбаттады, онысымен тұрмай көбінде сатылуда болмайтын еді (12,214-б.).

Қазақ тілінде *аға* сөзі көп мағыналы. 1. Ағайынды адамдардың жасы үлкені; 2. Жалпы жасы үлкен ер адам; 3. Басшы, ақылшы, жетекші ... 4. Басқарушы, басшылық етуші т.б. Осы сөз араб тілінде қазақ елінде жоқ тағы бір мағынаға ие болған. Ол *аға*-помещик мағынасы (6,42-б.).

Мағынасы өте көп сөздердің бірі – *бас* сөзі. Оның тура да, ауыспалы да мағыналары жеткілікті. Араб тіліне бұл сөз мамандық атауына тіркесіп, яғни сөз тіркесінің бірінші компоненті болып лауазым, дәрежені білдіретін мағынада енген. Оның екінші сыңары түркі сөзі болуымен қатар, арабтың төл сөзі де бола береді. Мысалы, *баиджауиш*-бас шәуіш, *баишамурджи*-аға санитар, араб сөздерімен тіркесі: *баишумандис*-бас инженер, *баишатиб*-бас хатшы немесе бірінші хатшы, *баишиджан*-бас түрме қараушы, *баишухдир*-бас сот атқарушы, *баишимар*-керуенбасы т.с.с. Сөздікте *баиш* сөзінің жеке өзі бас, аға (күрделі сөздер құ-

рамында) деп аударылады (8,62-б.). Осыған қарап бұл сөзді мағынасы тарылған сөздер қатарына жатқызуға да болар еді, дегенмен араб тілінде бұл сөздің қазақ тілінде жоқ тағы бір мағынасы бар. Ол – карта ойынындағы *король* термині (8,62-б.). Сондықтан бұл сөзді мағынасын ұлғайтқан сөз деп санауды жөн көрдік.

Сұңгі. Көне. Бірнеше қырлы, ұшы үшкір, темірден, болаттан жасалған ағаш сапты қару.

Сұңгі. Түтіннен, ыстан, шаң-тозаңнан пайда болатын сауыс.

Сұңгі. Бір нәрседен (шатырдан, қораның төбесінен, т.б.) сүйірленіп мұз болып қатқан тамшы. Араб тіліне сұңгінің *қару* мағынасы енген, сонымен қатар ол *трамвай доғасы*, *тоқ қабылдаушы* деген жаңа мағынаға ие болған (8 475-б.). Бұл сөздің араб тіліне трамвай шыққаннан көп бұрын енгені мәлім, жаңа мағынаға бергін келе ие болған.

Бірінші. Реттік сан есімнің ең әуелгісі, бастапқысы. Араб тілінде *биринджи*: 1) бірінші сортты, бірінші класты; 2) өз ісінде бірінші. Арабтың *каззаб* сөзімен тіркесіп *бірінші өтірікші (большой врун)* деп айтылады. Бұл сөздің тұсына *неизм. өзгермейді* деген белгі қойылған (6,75-б.). Египет диалектінде бірінші сөзі *бірінші кезектің күзетшісі*, ал Ливан диалектінде *ең үздік мерген* деген мағынада. Ал *екінші* реттік сан есімі *екінші кезектің күзетшісі* және *ең нашар атқыш* деген мағыналарға ие (13,58-б.).

Араб тілінде *да иш(дядя)* – аға, нағашы деген сөз кездеседі. Оның төркініне үңілсек, ол түркінің *таға* сөзі екеніне көзіміз жетеді. Бірақ ол сөз қазақтың әдеби тілі емес диалектісіне жатқызылған. *Таға.* зат. диал. Нағашы. Жиеннің айтқан сөздері *тағасына* ұнады («Айқап»). Осы күні *таға* деген сөз қалып қойып, оның орнына әдеби тілде нағашы деген сөз қолданылып жүр (14, 527-б.). Севортянның сөздігінде бұл сөзге мынадай анықтамалар берілген:

1. Нағашы аға;
2. Шеше жағынан туысқан. Қазақ диал;
3. Янычарлар офицері, Алжир янычарларының ертеректегі аты;
4. Кепілдік беруші. Түрікше шешесі жағынан нағашы ата;
5. Алжирдің бұрынғы құрмет иелері, жасы үлкендердің құрметті атауы, әсіресе бұл атау

әскербасылар мен офицерлерге, патшаларға немесе патша уәзірлеріне берілетін болған.

Ертеде *тай, дай* сөздері *ана, шеше* мағынасында болған болуы керек. Осыдан *тайата, тайәже* < тай + ата, әке *шешесінің әкесі*, тайене < тай + ене *шешесінің шешесі*, тайаға < тай + аға *шешесінің ағасы* яғни *таға* сөздері шығады. Кейбір парсы сөздіктерінде *да иш* – нағашы аға сөзі араб тілінің сөзі деп берілген (15,127-129 б.).

Араб тілінде бұл сөз алғаш шешесі жағынан туысқан янычарлар атауынан, бергін келе жоғары шенді әскербасылар мен лауазым иелері болып қалыптасқанға ұқсайды. Ал арабтар *дей* деп атап кеткен кейбір аббасидтық халифтердің шешелері түркі қыздары болғаны анық. Мысалы, ал-Мұстасимнің шешесінің аты Джиджак (шешек-гүл) болатын.

Араб тілінде қосымша мағынаға ие болған сөздердің бірі – *күрек*. Ол өзінің негізгі мағынасынан басқа *крику*-домкрат мағынасында қолданылады. Сондай-ақ бұл сөз арабтың төл сөздерімен тіркесіп жаңа сөздер құрайды. Мысалы: *крику зубалатин* – қалақ; *крику хариқатин* – өрт сөндіретін бағор. Мұндағы *зубалатун* – күл-қоқыс дегенді, ал *хариқатун*-өрт дегенді білдіреді (6,422-б.).

Қазық сөзі де араб тілінде қосымша мағынаға ие болған. Араб тілінде оның негізгі мағынасы *хазуқ* – қазықтан басқа-қада, өлтіру құралы, қару, аяқтан шалу, астыртын жасалған зұлымдық сияқты мағыналары бар. Сондай-ақ бұл сөзге араб сөздері тіркесіп жаңа мағына үстейді. Мысалы, *амала хазуқ* – іштен шалу, иттік жасау; *акала хазуқ* – жерге қарату, тақырға отырғызу». Бұл фразеологиялық тіркестердің сөзбе-сөз аудармасы: 1) қазық істеу; 2) қазық жегізу (16,175-б.).

Мағынасы ұлғайған сөздердің бірі – *табан* сөзі. Қазақ тілінде ол: 1) аяқтың жерге тиетін, жер басатын бөлігі; 2) аяқ киімнің адам табаны тиіп тұратын бөлігі; 3) заттың жерге тиіп тұратын астыңғы жағы, төменгі бөлігі деген мағыналарға ие. Шананың *табаны* тиген қар шықырлап, сықырлай түседі (М. Әуезов, Абай). Араб тілінде де осы мағыналары бар, оған қоса *ұлтарақ* деген мағынаға да ие болған. Мысалы, *дабан* (табан) – аяқкиімнің ішіне табан біртегіс болуы үшін жапсырылатын терінің немесе матаның қиындысы» (14, 446-б.). Ал Барановтың сөздігінде *табан* – таба (сковорода) және

машинаның шинасы (дөңгелегі) деп аударылған (8,595-б.). Мүмкін бұл сөз араб тіліне ауызекі сөйлеу тілі арқылы кіріп, *таба* мен

табан сөздерінің айтылуда ұқсас болуы себепті бір сөздің екі түрлі мағынасы болып ұғылған болуы керек.

Әдебиеттер

- 1 Bedrettin Aytac. Arap lehcelerindeki turkce kelimeler. – Istanbul, 1994. -159 б.
- 2 Semitskie yazyky. – М., 1976. – 281 s.
- 3 Zakirov S. Diplomatičeskie otnošenija Zolotoi Ordy s Egiptom (XII-XIX vv). – М.: Nauka, 1966. -160 s.
- 4 Qazaq tylynyn tusyndyrme sozdygy. 3-tom. – Almaty, 1978. -713- s .
- 5 Sevortyan E.V. Etymologytšesky slovar turkskyh yazykov na bukvy "J", "Z", "Y". -М.: Nauka, 1989. -291 s.
- 6 Arabsko-russky slovar siriyskogo dialekta. – М., 1978. – 552 s.
- 7 Arab tylynyn tusyndyrme sozdygy. – Beirut, 1973. – 1012 s.
- 8 Baranov H.K. Arabsko-russky slovar. – М., 1970. – 1168 s.
- 9 Sevortyan E.V. Etymologytšesky slovar turkskyh yazykov na bukvy "V", "G", "D". – М.: Nauka, 1980. – 395 s.
- 10 Gordlevsky V.A. Yzbrannye sotšynenya. – М.,1961. – Т. II. – 558 s.
- 11 Qazaq tylynyn tusyndyrme sozdygy. 1-tom. – Almaty, 1974.
- 12 Al-Džhabarty Abd ar-Rahman. Egipt pod vlastyu Muhammada Aly (1806-1821). – М., 1963. –792 s.
- 13 Ирано-Афроазийские языковые контакты. Институт востоковедения АН СССР. – М.: Наука, 1991. – 128 с.
- 14 Qazaq tylynyn dialektologyalyk. – Almaty, 1969.
- 15 Budagov R.A. Vvedenye v nauku o yazyke. – М., 1958. – 345 s.
- 16 Turkskoe yazykoznanje. Materyaly III vsesoyuznoi turkologytšeskoj konferensyy. – Tashkent, 1985. – 451 s.